

Ion Ursu, *Populațiile turanice din spațiul est-carpatic în secolele X–XIV* (Seria Istorie și Documente Necunoscute, Monografii 7), Editura Pontos, Chișinău, 2022, 390 p.; 257 p. text; 28 tab.; 8 diagrame și grafice; 68 fig., ISBN 978-9975-72-697-9.

Volumul apărut în „Seria Istorie și Documente Necunoscute, Monografii” (IDN – M), coordonată de Sergiu Musteață, tratează fenomenul extrem de interesant al ultimelor migrații în spațiul cuprins între Carpați și Nistru, cele mai expresive manifestări arheologice ale populațiilor respective fiind, fără îndoială, practicile funerare. Lucrarea se deschide cu o prefață purtând titlul *O nouă prospectare arheologică asupra triburilor nomade turcice târzii* (p. 9–11), semnată de acad. Victor Spinei, care are darul de a ne familiariza cu problematica temei. Mai aflăm totodată că monografia reprezintă valorificarea tipografică a tezei de doctorat, pe care domnul Ion Ursu a susținut-o, în anul 2012, la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași.

Lucrarea este structurată în trei mari părți, fiecare cu mai multe subcapitole, precedate de o *Introducere* (p. 13–20), în care sunt precizate scopul, metodele, izvoarele, stadiul cercetărilor, limitele spațiale și cronologice, datele de reper alese fiind începutul secolului al X-lea – migrația pecenegilor la Dunărea de Jos și mijlocul secolului al XIV-lea – care ar coincide, în linii mari, cu constituirea statului medieval Moldova. Autorul își propune să analizeze doar mormintele turanice, descoperite în cea mai mare parte în tumuli, nu și pe cele care ar putea fi atribuite unor nomazi din cadrul unor necropole plane (ex.: Hansca *Căprăria*, *Limbari*, *Mateuți* etc.), acestea constituind o chestiune distinctă. Limita estică, reprezentată de Nistru, considerăm că, pentru problema abordată, și anume mormintele turanice din secolele X–XIV, este arbitrară, ea având relevanță doar pentru spațiul etnogenezei românești, al apariției statului medieval Moldova. Pentru turanici, Nistrul nu a constituit o barieră, fiind doar unul dintre cursurile importante de apă, care străbat câmpiile de la nord la sud, populațiile așezându-se, în egală măsură, pe ambele maluri. Sunt aceleași triburi, cu aceleași obiceiuri funerare și cultură materială. Presupusa deosebire invocată de autor se datorează doar stadiului cercetărilor și faptului că o mare parte din mormintele cercetate

în stânga Nistrului a fost descoperită acum mai bine de 100 de ani, informația fiind incompletă (Camenca, Hlinaia, Ploskoe, Parcani, Sucleia, Serbka, Ternovca¹, pentru a aminti doar câteva dintre descoperirile din regiunea transnistreană). Conform surselor – Constantin al VII-lea Porfirogenetul –, la mijlocul secolului al X-lea (și în secolul următor), triburile pecenegilor ocupau un teritoriu mărginit la est de Donul Inferior și la vest de Dunărea de Jos, până în dreptul Dristrei (Silistra)².

Prima parte este intitulată *Prezența păstorilor nomazi între Carpați și Nistru. Complexe funerare* (p. 21–44) și cuprinde 13 subcapitole, referitoare la elementele considerate esențiale în definirea practicilor funerare la populațiile turanice, după cum urmează: 1. răspândirea geografică a mormintelor; 2. tumulii; 3. densitatea mormintelor în anumite zone; 4. numărul și amplasarea mormintelor în tumuli; 5. forma gropilor funerare; 6. amenajarea mormintelor; 7. orientarea și poziția defunțiilor; 8. mormintele duble; 9. vârsta și sexul defunțiilor; 10. mormintele deranjate; 11. ofranda alimentară; 12. mormintele cu schelete și părți din cal; 13. inventarul funerar.

Ca element de mare noutate, remarcăm observațiile privind predilecția înmormântărilor turanice în jumătatea sudică a tumulilor, fapt care nu pare să fie întâmplător, putând fi pus în

¹ Vezi A.O. Dobroljubskij, *Drevnosti srednevekovyh kočevnikov v nižnem Podnestrove (materialy raskopok I. Ja Stempkovskogo)*, Kurgany v zonah novostroek Moldavii, Chișinău, 1984, p. 153–174./A.O. Добролюбский, *Древности средневековых кочевников, в нижнем Поднестрове (материалы раскопок I. Я. Стемпковского)*, Курганы в зонах новостроек Молдавии, Chișinău, 1984, p. 153–174.

² Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, Fontes Historiae Daco-Romanae, vol. II (ed.: H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, Vl. Iliescu, Vi. C. Popescu), București, 1970, p. 659, 665–669.

legătură cu soarele sau cu lumina în general. Poziția capului, înclinat într-o parte sau alta, este considerată de autor un element ritualic intenționat, care nu se datorează hazardului sau presiunii pământului – după cum se apreciază de obicei. Aceeași predilecție se constată pentru orientarea V–E (cu devierile de rigoare) și pentru poziția brațelor întinse pe lângă corp. Poziția în decubit dorsal, cu picioarele întinse, reprezintă o regulă, existând doar câteva excepții, în care decedații erau în decubit lateral sau ventral, picioarele, în câteva cazuri, fiind îndoite din genunchi într-o parte sau în cealaltă.

Legat de practica utilizării unor tumuli mai vechi ca regulă de înmormântare la turanici, am comenta faptul că doar la Balabanu T.18 și Novosil's'ke T.2/M.1 situația este clară din punct de vedere arheologic. Tumuli respectivi sunt ridicați cu ocazia înmormântărilor – aceasta constituind însă o practică târzie (specifică, cel mai probabil, primei jumătăți a secolului al XIV-lea), în celelalte cinci cazuri citate (Ivanovca T.2; Novosil's'ke Ceauș T.13; Serhiivka T.4, T.6, T.9), situația din teren neoferind date foarte clare. Par să fie mai degrabă, după unele indicii (dimensiuni, pământul aruncat din groapă, inventare sărăcicioase sau absența acestora), movile existente, în care turanicii sapă gropile mormintelor, nu tumuli propriu-ziși, constituiți prin aducerea unei mari cantități de pământ și depunerea ei peste defunct. Autorul mai amintește, în alt capitol, că „în grupa a doua (cronologică – n.n.), putem include două morminte principale, peste care probabil au fost ridicați tumuli turanici (Sărata T1; T2)” (p. 97), afirmație care nu are însă nicio susținere. În opinia noastră, cred că putem conchide că, începând din secolul al X-lea și cel puțin până la venirea mongolilor, turanicii se înmormântează doar în tumuli, tell-uri sau alte movile existente. De altfel, autorul a realizat în premieră și o statistică a epocilor și culturilor cărora le aparțin tumuli utilizați secundar de turanici (cei mai mulți datând din epoca bronzului). Construirea unui tumul presupune în general un consum mare de energie socială pentru confirmarea/dovedirea statutului/prestigiului celui înmormântat, fenomen care nu se constată însă în cadrul comunităților turanicilor târzii din spațiul analizat. Elementul, care subliniază o anume poziție sau statut, îl joacă la

turanici depunerea alături de decedat, ca ofrandă, a calului – întreg sau doar anumite părți (capul și extremitățile picioarelor). Desigur, acestea sunt complexe pe care le atribuim în primul rând războinicilor, dar constatăm același ritual, ce-i drept rar, și în cazul câtorva morminte de femei și de copii. Faptul se datorează, însă, cel mai probabil, statutului familiei din care făceau parte și nu unui acces liber la practicile funerare pentru fiecare membru al comunității. Dovada că societatea nomazilor turanici nu este egalitară constă și în observația că mai mult de jumătate din morminte nu au mobilier funerar, iar inventarul – din aproximativ o treime din complexe în care s-a înregistrat prezența acestuia – este sărăcicios. A se compara în acest sens și obiectele de port și uz personal, pe care le are respectiva persoană asupra sa în momentul înhumării, cu cele depuse intenționat de familia ori de comunitatea din care defunctul făcea parte. Întâlnim, de asemenea, și o serie de morminte conținând arme și/sau piese de harnașament, dar fără ofranda reprezentată de cal, fiind evident faptul că ne aflăm în fața unor morminte de războinici, dar diferențiați printr-un alt fel de tratament funerar. Unele diferențe, desigur, au și explicații de natură cronologică (fiind complexe datate cu predilecție secolele XIII–XIV) sau tribal-etnică, dar nu întotdeauna; credem totuși că prezența în morminte a calului (sau a unor părți din acesta, în cele mai multe cazuri) este legată mai degrabă de o anume elită războinică și nu doar de o modă funerară.

Capitolul 2, *Cultura materială* (p. 45–92), se referă nu la întreaga cultură materială a turanicilor, ci doar la acele obiecte care constituie mobilierul funerar – reprezentând, pe drept cuvânt, partea cea mai importantă, așezările fiind nesemnificative din acest punct de vedere. Capitolul respectiv a fost împărțit, după o schemă funcțională clasică, în cinci secțiuni – arme, piese de harnașament, accesorii vestimentare și obiecte de podoabă, obiecte de uz casnic și gospodăresc, diverse –, fiecare cu mai multe subcapitole, reprezentate de categoriile de piese incluse: 1. armament – ofensiv: săbii; pumnale și cuțite de luptă; vârfuri de săgeți; arcuri; tolbe pentru săgeți; tolbe pentru arcuri; vârfuri de sulițe și lănci; topoare de luptă; buzdugane; – defensiv: cămăși de zale; coifuri; apărători de braț; 2. piese de harnașament: zăbale;

scări de șa; elemente de șa; garnitură de căpăstru; 3. accesorii vestimentare și obiecte de podoabă: garnituri de curea compuse din cataramă, capete de curea și aplice; cataramă; pandantive și nasturi; cercei și verigi de tâmplă; mărgelă; brățări; colane; oglinzi; 4. obiecte de uz caznic și gospodăresc: amnare; cuțite; foarfece; 5. piese diverse: monede; recipiente; arșice.

Precizăm că oglinda nu este tocmai un accesoriu vestimentar sau o podoabă, iar monedele, găsite în trei morminte, nu provin din schimburi comerciale, cum afirmă autorul, ci, mult mai probabil, din expediții militare. Trecând peste aceste mici observații, putem afirma că, pentru prima dată, fiecare categorie de piese aflată în mormintele turanicilor dintre Carpații Orientali și Nistru a fost minuțios analizată și încadrată tipologic, cronologic și chorologic, autorul recurgând în demersul său la tipologiile consacrate spațiului răsăritean – A.N. Kirpičnicov, B.A. Kolčîn, A.F. Medvedev, M.V. Gorelik, S.A. Pletneva, G.A. Fedorov-Davydov etc.

Capitolul 3, *Cronologia, apartenența etnică și răspândirea geografică a unor grupe de complexe funerare* (p. 93–105), cuprinde patru subcapitole, în care descoperirile funerare sunt încadrate în tot atâtea perioade cronologice: grupa I de morminte: secolul al X-lea – prima jumătate a secolului al XI-lea; grupa a II-a: a doua jumătate a secolului al XI-lea – prima jumătate a secolului al XII-lea; grupa a III-a: a doua jumătate a secolului al XII-lea – prima jumătate a secolului al XIII-lea; grupa a IV-a: a doua jumătate a secolului al XIII-lea – prima jumătate a secolului al XIV-lea. Împărțirea respectivă corespunde celor patru mari perioade stabilite, acum mai bine de o jumătate de veac, de G.A. Fedorov-Davydov în lucrarea sa³, care rămâne însă de actualitate, la această etapizare subscriind, în linii mari, și noi. În funcție de particularitățile practicilor funerare observate și de datarea pieselor de inventar, autorul încearcă să încadreze

descoperirile în patru mari grupe – grupa I: 27 de morminte; grupa a II-a: 61 de morminte; grupa a III-a: 17 morminte; grupa a IV-a: 105 morminte. Rezultă 210 morminte (tabelul 26), care se pot data într-o etapă sau alta, din totalul celor 565 de complexe înregistrate în catalog, aproximativ 250 conținând inventar funerar (doar 215 conform tabelului 27, unde se pare că există unele omisiuni). După cum observăm, un număr însemnat de morminte, în lipsa unor elemente suficiente, a fost datat inevitabil larg, pe parcursul celor patru etape. De altfel, în tabelul 28 figurează doar 185 de morminte al căror inventar a putut fi încadrat cronologic.

Pe bună dreptate, autorul subliniază faptul că și atunci când elementele de datare permit o cronologie mai strânsă a mormintelor, din punct de vedere etnic lucrurile nu sunt foarte clare, existând o serie de interferențe între diversele triburi turanice. Surprinzător de mic rămâne numărul mormintelor din etapa a III-a (secolele XII–XIII), adică cele atribuite cumaniilor, într-o perioadă în care, conform surselor scrise, aceștia sunt foarte activi la Dunărea de Jos, regalitatea maghiară înființând chiar și o episcopie în scopul creștinării lor. Probabil că datarea unor complexe în funcție de elementele de ritual nu funcționează foarte exact, această problemă rămânând deschisă în continuare.

În *Concluzii* (p. 107–111) sunt reluate pe scurt principalele aspecte discutate de-a lungul capitolelor, cu comentariile și încheierile la care s-a ajuns și, mai ales, este subliniată necesitatea continuării cercetărilor de teren, pentru a aduna date capabile să ofere răspunsuri la problemele ridicate de autor. Poate că unele idei, conturate pe parcursul lucrării, ar fi trebuit adâncite mai mult în această parte a lucrării.

După concluzii, urmează un rezumat în limba engleză – *Summary* (p. 113–121), ceea ce, desigur, face ca lucrarea să fie accesibilă mai multor cititori.

Bibliografia (p. 122–138) este împărțită în două liste distincte, după modelul țărilor în care se folosește alfabetul chirilic, prima parte cuprinzând lucrările tipărite cu alfabet latin, cealaltă pe cele cu alfabet slav. Au fost incluse aici și rapoartele arheologice pe care autorul le-a consultat în arhivele muzeelor din Chișinău, Kiev

³ G.A. Fedorov-Davydov, *Kočevniki vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskih hanov. Arheologičeskie pamjatniki*, Moscova, 1966./Г.А. Фёдоров-Давыдов, *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*, Москва, 1966.

și Odessa. Utilă ar fi fost menționarea acestora într-o listă separată.

Catalogul descoperirilor funerare (p. 139–257), partea cea mai consistentă a lucrării, este organizat pe complexe funerare, fiind structurat în mai multe rubrici, pe care autorul le urmărește în cazul fiecărui complex: I. numele localității, județul/raionul, regiunea și țara; II. numărul/denumirea tumulului, cultura arheologică căreia îi aparține, numărul complexului; III. poziția complexului în cadrul tumulului față de reper, adâncimea; forma și dimensiunile gropii; IV. sexul și vârsta (acolo unde există determinări antropologice); poziția și orientarea decedatului; V. inventarul funerar; VI. literatura. După acest tipic, au fost repertoriate 565 de complexe provenind din 133 de localități, aflate din punct de vedere administrativ în componența a trei state – Republica Moldova, România și Ucraina.

Deși aceste rubrici sunt destul de cuprinzătoare, considerăm că ar fi fost utilă menționarea și a altor date: anul descoperirii; caracterul cercetărilor; eventuale observații; locul unde se află depozitate materialele respective.

Lucrarea se încheie cu *Anexe* (p. 260–387), în care sunt incluse *Tabele și grafice* (p. 258–318) și *Ilustrația* (p. 319–385), urmate de un util *Indice de autori și localități* (p. 387–390).

În primele cinci, dintre cele 28 de *tabele*, sunt cuprinse sintetic o serie de date, după cum urmează: 1. date statistice privind numărul tumulilor în localități și numărul mormintelor în tumuli; 2. înmormântări duble; 3. morminte cu părți din scheletul de cal; 4. morminte cu schelete întregi de cai; 5. morminte de femei. Următoarele 20 de *tabele* se referă la mormintele cu diverse categorii de inventar și descrierea acestor piese: 6. morminte cu săbii; 7. descoperiri de piese de armură; 8. descoperiri de vârfuri de săgeți; 9. descoperiri de pumnale și cuțite de luptă; 10. descoperiri de plăsele din os de la arc; 11. descoperiri de foarfece; 12. descoperiri de tolbe pentru săgeți și arc; 13. descoperiri de zăbale; 14. descoperiri de scări de șa; 15. descoperiri de cataramă; 16. descoperiri de pandantive; 17. descoperiri de aplici; 18. descoperiri de brățări și colane; 19. descoperiri de mărgelă; 20. descoperiri de cercei; 21. descoperiri de pandantive globulare (nasturi și clopoței);

22. descoperiri monetare; 23. descoperiri de cuțite; 24. descoperiri de amnare; 25. descoperiri de vase ceramice.

Urmează trei *tabele* referitoare la: 26. cronologia mormintelor turanice; 27. categoriile și numărul de piese descoperite în morminte – 32 de rubrici în care sunt incluse 30 de categorii de mobilier funerar, prezente în 215 complexe; 28. cronologia vestigiilor turanicilor – 22 de rubrici, dintre care 20 referitoare la datarea principalelor categorii de artefacte descoperite în morminte.

Cele opt *diagrame* se referă la: 1. orientarea defuncțiilor; 2. zonele de amplasare a mormintelor în cadrul tumulilor; 3. numărul de tumuli în localități; 4. numărul mormintelor și al tumulilor în anumite zone; 5. forma gropilor; 6. arhitectura gropilor; 7. numărul de localități și numărul de morminte din ele; 8. densitatea mormintelor în tumuli.

Ilustrația cuprinde 68 de figuri (p. 319–387), dintre care fig. 1–7 – hărți privind răspândirea mormintelor turanice pe diferite etape cronologice și categorii funerare. Li se adaugă zece figuri referitoare la diverse planuri: fig. 8–9 – planuri de tumuli; fig. 10–11 – planuri de gropi; fig. 12–13 – planuri de morminte deranjate; fig. 14–16 – morminte cu oase de cal; fig. 17 – morminte duble.

Urmează 47 de figuri, cuprinzând inventare din diverse morminte: fig. 18 – săbii; fig. 19 – pumnale; fig. 20–25 – vârfuri de săgeți; fig. 26–30 – plăsele din os de la arc; fig. 31 – tolba pentru arc; fig. 32 – componente din os de la tolbele pentru săgeți; fig. 33–35 – componente din metal de la tolbele pentru săgeți; fig. 36 – buzdugan din fier; fig. 37 – coif din fier; fig. 38 – obiecte din fier ale echipamentului militar defensiv; fig. 39–43 – zăbale; fig. 44–47 – scări de șa; fig. 48–49 – diverse componente din lemn și os de la șa; fig. 50–51 – aplici din metal; fig. 52–53 – cataramă; fig. 54–55 – pandantive și bumbi; fig. 56 – cercei și verigi; fig. 57 – pandantive foliforme; fig. 58 – mărgelă; fig. 59 – brățară, colan, oglinzi; fig. 60 – pandantiv din argint, obiect din os, pandantiv din scoică, foarfece, topor; fig. 61 – amnare și cremene; fig. 62 – cuțite; fig. 63–64 – monede; fig. 65 – vase ceramice și de metal. Ultimele trei figuri reprezintă planșe tipologice: fig. 66 – cataramă, pandantive-clopoței și nasturi globulari, cercei, amnare; fig. 67 – scărițe de șa

și zăbale; fig. 68 – vârfuri de săgeți și plăsele de os de la arc.

De remarcat bogata ilustrație, de bună calitate, în care au fost prezentate multe dintre descoperirile analizate, planșele fiind ordonate mai întâi pe categorii, iar în final și pe grupe tipologice, fapt util în demersul propus de autor. De altfel, condițiile grafice ale întregului volum sunt de înaltă calitate.

Fără îndoială că efortul autorului de a aduna și sistematiza o cantitate însemnată de informație arheologică, de multe ori inegală și chiar confuză, răspândită în rapoarte și publicații, este lăudabil. Desigur, conținutul este important, dar și forma și acribia cu care este prezentat acesta, altfel apar semne de întrebare și asupra exactității informațiilor puse în circulație, de aceea se cuvine să atragem atenția asupra unor scăpări și erori care puteau fi evitate.

Lipsește o serie de explicații bibliografice la mai mulți autori citați în catalogul descoperirilor: Coman 1980⁴ (la Jigălia, p. 192); Naheu 2011⁵ (la Giurgulești, p. 183); Белейкчи, Серова 1976⁶ (la Etulia, p. 180); Субботин, Дворянинов (1979) 1980⁷ (la Tatarbunar, p. 247). Alte discordanțe mai apar în cazul: trimiterilor la pagini, de exemplu:

⁴ Ghenuță Coman, *Statornicie și continuitate: repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980.

⁵ Trimiterea bibliografică corectă este V. Naheu, S. Popovici, *Raskopki kurganov u s. Giurgulești v nižnem poprute*, Revista Arheologică S.N. 6, 1, 2010 (2011), p. 132, 135, fig. 3/3./B. Хахеу, С. Поповичи, *Раскопки курганов у. с. Гиургулешти в нижнем Попруте*, Revista Arheologică S.N. 6, 1, 2010 (2011), p. 132, 135, fig. 3/3.

⁶ Trimiterea bibliografică corectă este V.S. Bejlekči, N.L. Serova, *Otčet o polevyh rabotah Kagulskoj arheologičeskoj ekspedicii v 1975 g.*, Chișinău, 1976, Arhiva Muzeului Național de Istorie a Moldovei, nr. 98, p. 26–28, 50, 53–54, fig. 13, 19, 21./B.C. Белейкчи, Н.Л. Серова, *Отчет о полевых работах Кагулской археологической экспедиции в 1975 г.*, Chișinău, 1976 (Arhiva Muzeului Național de Istorie a Moldovei, nr. 98), p. 26–28, 50, 53–54, fig. 13, 19, 21.

⁷ Foarte probabil, este un raport arheologic aflat în arhivele de la Kiev sau Odessa.

la Vyshneve (nr. 554–560, p. 255–256): Субботин, Дзиговский, Островерхов 1998, p. 136, 137, 140, 157, 158, 159 (în loc de p. 33–34, 36–37, 50–53); indicării unor dimensiuni, de pildă: sabia din mormântul de la Ștefan Vodă T.1/M.1a în tab. 6, p. 269 apare ca fiind de 1,80 m! (în loc de 108 cm, cum corect apare la p. 48); precizării secolelor, de exemplu: morminte maghiare din Pannonia, datate secolele IX–X (p. 54), în loc de secolele X–XI, necropola de la Brănești, datată secolele XI–XIII (p. 79–80, 85), în loc de secolele X–XI, Adâncata, în secolele X–XIII (p. 89), în loc de secolele XII–XIII; referitor la numele unor persoane, cum este cazul regelui Ungariei, Albert II (1205–1235) (p. 101) în loc de Andrei II, Heredt (p. 41) în loc de Horedt sau la toponime: *Dinogetia*–Gravăn (p. 78) în loc de Garvăn etc. Mormântul de la Braniște T/M.2 (nr. 65, p. 153) apare de câteva ori pe parcursul lucrării ca fiind de la Brănești (p. 80, 289, 318, 372, 379).

Numărul total al mormintelor turanice cercetate în spațiul menționat este discutabil, o serie de autori atribuind mormintele secundare fără inventar din diverși tumuli (pe considerente stratigrafice) acestei epoci, iar unii considerându-le, cel puțin în parte, ca fiind neprecizate. O discuție merita făcută, probabil separat, asupra mormintelor catalogate ca neprecizate. Autorul a optat diferit, în unele cazuri introducând în volum o serie de morminte publicate ca neprecizate (ori mai târziu decât perioada studiată) sau nu a introdus unele morminte atribuite acestei epoci de autorii săpăturilor. De pildă, la Kislitsia a optat să introducă șase dintre cele zece morminte publicate ca neprecizate în rândul descoperirilor turanice (nr. 282–285, 287–288, p. 192–195 – T.1/M.2, M.4; T.2/M.2; T.4/M.13, M.21, T.6/M.1)⁸; aceeași situație la Gura Bîcului, unde, din 13 complexe neprecizate ca epocă, a introdus nouă în rândul

⁸ Vezi A.V. Gudkova, G.N. Toščev, G.F. Cebotarenko, *Kurgany u sel Kislica i Ozerne Odeskkoj oblasti, Drevnosti stepnogo Pričernomorja i Kryma*, V, Zaporože, 1995, p. 91–109./A.V. Гудкова, Г.Н. Тощев, Г.Ф. Чеботаренко, *Курганы у сёл Кислица и Озерное Одесской области, Древности Степного Причерноморья и Крыма*, V, Zaporože, 1995, p. 91–109.

mormintelor turanice (nr. 232–240, p. 185–186 – T.1/M.6; T.3/M.4, M.9, M.16; T.4/M.3; T.5/M.6, M.10; T.8/M.3; T.9/M.6)⁹; la Liman (Divizia) a introdus zece complexe în rândul descoperirilor turanice, în ciuda faptului că autorii le încadrează în secolele XVI–XVII (nr. 296, 298–306, p. 197–199 – T.2/M.8; T.7/M.1–2, M.4, M.6; T.8/M.2–3, M.6, M.8–9)¹⁰, de altfel, prezența sicriilor de lemn în multe dintre acestea nefiind caracteristică înmormântărilor turanice din perioada studiată. La Svetlii (= Aleceevca), dintre cele 14 complexe fără inventar, neatribuite niciunei perioade de autorul săpăturii, a decis să introducă șapte în categoria menționată mai sus (nr. 462–468, p. 236–237 – T.3/M.2–3, M.7, M.9, M.12, M.16, M.24)¹¹.

Nu a introdus însă două morminte, de la Trapivka (T.1/M.5 și T.4/M.4)¹² și unul (cu inventar), de la Costești (T.1/M.2)¹³, publicate

⁹ V.A. Dergacev, *Kurgany u s. Gura Bîcului, Kurgany v zonah novostroek Moldavii*, Chișinău, 1984, p. 3–36./В.А. Дергачёв, *Курганы у с. Гура Бъкулуи, Курганы в зонах новостроек Молдавии*, Chișinău, 1984, p. 3–36.

¹⁰ L.V. Subbotin, G.N. Toščev, *Arheologičeskie drevnosti Budžaka, Kurgannaja grupa u s. Liman*, Zaporože, 2002, p. 16, 63–67, 73–74./Л.В. Субботин, Г.Н. Тощев, *Археологические древности Буджака, курганная группа у с. Лиман*, Запорожье, 2002, p. 16, 63–67, 73–74.

¹¹ I.V. Manzura, *Issledovanie kurganov u pos. Svetlyj, Kurgany v zonah novostroek Moldavii*, Chișinău, 1984, p. 109–142./И.В. Манзура, *Исследования курганов у пос. Светлый, Курганы в зонах новостроек Молдавии*, Chișinău, 1984, p. 109–142.

¹² L.V. Subbotin, A.S. Ostroverhov, A.S. Dzigovskij, *Arheologičeskie drevnosti Budžaka. Kurgany vostočnogo poberežja ozera Sasyk*, Odessa, 1995, p. 10, 25–26, fig. 4/3; 8/7./Л.В. Субботин, А.С. Островерхов, А.Н. Дзиговский, *Археологические древности Буджака, Курганы восточного побережья озера Сасык*, Одесса, 1995, p. 10, 25–26, fig. 4/3; 8/7.

¹³ V.A. Dergacev, *Materialy raskopok arheologičeskoj ekspedicii na Srednem Prute (1975–1976 gg.)*, Chișinău, 1982, p. 5./В.А. Дергачёв, *Материалы раскопок археологической*

de autori ca fiind din această perioadă. A optat, în cazul complexului cenotaf de la Bilolissia (T.9/M.1'), desemnat ca atare de A.O. Dobroljubskij¹⁴, să-l excludă din catalog; noi opinăm că ar fi trebuit introdus. La Brăviceni, deși autorii menționează 38 de morminte aparținând epocii, a introdus doar 17, excluzând 21 de complexe, unele chiar cu inventare (T.9/M.1–4; T.10/M.1–3; T.11/M.4–6; T.13/M.1–3; T.19/M.3, M.6, M.10, M.12; T.23/M.4, M.8–9, M.11)¹⁵.

Exemplele privind includerea ori neincluderea anumitor morminte fără inventar, aflate de obicei în mantaua tumulilor, în rândul descoperirilor aparținând turanicilor târzii, pot continua, dar aceasta este o problemă care nu-și va găsi rezolvarea curând prin metode clasice arheologice, ci poate doar cu ajutorul metodelor din domeniul biologiei (ADN) sau al datărilor ¹⁴C.

În opinia noastră însă, din considerente arheologico-istorice, ar trebui excluse dintre mormintele turanice, repertoriolate ca atare, trei complexe – Ursoaia T.1/M.4, Pârteștii de Jos și Jigălia. Mormântul de la Ursoaia (r. Căușeni) T.1/M.4 (nr. 535, p. 251), din al cărui inventar făceau parte o sabie (pumnal) de fier fragmentară și o cataramă (aplică) de os fragmentară, circulară, cu patru lobi semicirculari care încadrează o ramă pătrată decorată cu două cercuri concentrice, partea exterioară având urme de încrustare și de poleire, a fost încadrat eronat

экспедиции на Среднем Пруте (1975–1976), Chișinău, 1982, p. 5.

¹⁴ A.O. Dobroljubskij, *Kočevniki Severo-Zapadnogo Pričernomorja v epohu srednevekovja*, Kiev, 1986, p. 100, fig. 9/5–6, 8./А.О. Добролюбский, *Кочевники северо-западного Причерноморья в эпоху средневековья*, Киев, 1986, p. 100, fig. 9/5–6, 8.

¹⁵ O. Larina, I. Manzura, V. Haheu, *Brevicenskie kurgany*, Chișinău, 2008, p. 48, 50–54, 57, 59, 65, 67, 69, 89–91, 93, 101–102, 105, 108, 121–122, fig. 23/1; 24/3–8; 25/3–4; 26/1; 28/4, 6; 32/2–3; 34/1–7; 47/1; 49/3–9; 57/5–12; 65./О. Ларина, И. Манзура, В. Хахеу, *Бревиченские курганы*, Chișinău, 2008, p. 48, 50–54, 57, 59, 65, 67, 69, 89–91, 93, 101–102, 105, 108, 121–122, fig. 23/1; 24/3–8; 25/3–4; 26/1; 28/4, 6; 32/2–3; 34/1–7; 47/1; 49/3–9; 57/5–12; 65.

de autorii descoperirii¹⁶. Analiza inventarului, în special catarama (aplica), indică foarte clar însă că mormântul nu poate aparține nomazilor târzii, ci se datează în secolul al VIII-lea a.Ch. („epoca Novočerkassk”)¹⁷.

Mormântul de la Pârteștii de Jos (jud. Suceava) (nr. 379, p. 216–217) aparține, cel mai probabil, unui aliat (posibil alan/ias creștin) al lui Nogai, care l-a însoțit în campania din Crimeea din anul 1299, moneda găsită în mormânt fiind adusă de acolo. Tipul monetar respectiv este bătut de Tula Buga (1287–1291) în Crimeea, și nu de Nogai la Isaccea, și niciun exemplar nu a ajuns în Moldova pe căi comerciale. La Jigălia (jud. Vaslui) (nr. 269, p. 192) nu este sigură existența unui mormânt, există doar două piese, fără un context clar¹⁸. Este discutabil, de asemenea, în ce măsură anumite morminte, datate clar veacul al XIV-lea, ar aparține unor turanici și nu unor căpetenii mongole, cum pare să fie cazul câtorva complexe cu inventare bogate descoperite la Balabanu – T.18/M.1–2, T.22/M.4 (nr. 24–25, 30, p. 144–146)¹⁹.

De asemenea, se pare că două complexe au fost dublate, mormintele de la Novosil's'ke Ciauș T.12/M.2, M.4 (nr. 343–344, p. 208) par să fie aceleași cu cele de la Plavni T.12/M.2, M.4

(nr. 395–396, p. 221)²⁰, cele două localități fiind apropiate, tumulii respectivi figurând ușor confuz în rapoartele și publicațiile diversilor autori.

Pentru a avea o imagine completă asupra înmormântărilor turanice din spațiul dintre Carpați și Nistru, ar trebui introduse și descoperirile din Bucovina de Nord, unde există cel puțin câteva astfel de complexe – tumuli ori morminte izolate plane (Dnestrovka, Gorișnji Širovcey, Dubovcy, Dobrynovcy, Ostricea, Makarovka etc.)²¹. Este posibil ca o parte din aceste complexe să nu aparțină turanicilor, dar oricum o discuție (cu argumente arheologice), dacă mormintele nomazilor se înșiruie pe malurile Nistrului și Prutului până în această zonă mai deluroasă, trebuia făcută (poate în capitolul 1.1).

²⁰ Compară în acest sens informațiile din raportul A.V. Gudkova, A.O. Dobroljubskij, G.N. Toščev, M.M. Fokeev, *Otčet o rabote Izmailskoj novostroečnoj ekspedicii Instituta Arheologii A.N. U.S.S.R v 1980 godu*, Kiev, 1980 (Arhiva Institutului de Arheologie al Academiei Naționale de Științe), p. 18–19, fig. 14/2; 15/1./A.V. Gudkova, A.O. Dobroljubskij, G.N. Toščev, M.M. Fokeev, *Otčet o rabote Izmailskoj novostroečnoj ekspedicii Instituta Arheologii A.N. U.S.S.R v 1980 godu*, Kiev, 1980 (Arhiva Institutului de Arheologie al Academiei Naționale de Științe), p. 18–19, fig. 14/2; 15/1, cu cele publicate de S.I. Andruh, A.O. Dobroljubskij, G.N. Toščev, *Kurgany u s. Plavni v Nizovjah Dunaja*, Odessa, 1985, p. 42–43, fig. 14/6; 18/7–11, 13./C.I. Andruh, A.O. Dobroljubskij, G.N. Toščev, *Kurgany u s. Plavni v Nizovyah Dunaja*, Odessa, 1985, p. 42–43, fig. 14/6; 18/7–11, 13; vezi și A.O. Dobroljubskij, *Kočevniki Severo-Zapadnogo Pričernomorja v erohu srednevekovja*, Kiev, 1986, p. 99–100, nr. 133–134, fig. 11/1–7, 10./A.O. Dobroljubskij, *Kočevniki severo-zapadnogo Pričernomorja v epohu srednevekovja*, Kiev, 1986, p. 99–100, nr. 133–134, fig. 11/1–7, 10.

²¹ A se vedea în acest sens lucrarea lui A.P. Močja, *Pogrebalnye pamjatniki jožsnorusskih zemel IX–XIII vv*, Kiev, 1990./A.P. Močja, *Pogrebalnye pamjatniki Jožsnorusskih zemel IX–XIII vv*, Kiev, 1990, care lipsește însă din bibliografia lucrării.

¹⁶ G.F. Čebotarenko, E. Jarovoj, N. Telnov, *Kurgany Budžakskoj Stepi*, Chișinău, 1989, p. 105–106, fig. 46/1–2, 5./Г.Ф. Чеботаренко, Е. Яровой, Н. Тельнов, *Курганы Буджакской Степи*, Chișinău, 1989, p. 105–106, fig. 46/1–2, 5.

¹⁷ G.T. Kovpanenko, *Nosačieskij kurgan VIII–VII st. do n.e.*, Arheologija (Kiev) 20, 1966, p. 174–179, fig. 2/11–12./Г.Т. Ковпаненко, *Носачівський курган VIII–VII ст. до н.е.*, Археологія (Київ) 20, 1966, p. 174–179, fig. 2/11–12.

¹⁸ Vezi Ghenuță Coman, *Statornicie și continuitate: repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p. 233–240, 336; fig. 159/15.

¹⁹ Gh. Postică, E. Sava, *Complexe funerare ale nomazilor medievali de lângă satul Balabani, Raionul Taraclia, Republica Moldova*, SCIVA 47, 1, 1996, p. 63–89.

Lucrarea domnului Ion Ursu reprezintă o lucrare complexă, de sinteză, privind descoperirile funerare aparținând turanicilor dintre Carpați și Nistru, din secolele X–XIV, regiunea investigată aflându-se în componența a trei state, ceea ce a îngreunat sarcina sa în studierea și ordonarea materialelor. Au fost introduse în discuție noile descoperiri arheologice, multe inedite, și s-au reinterpretat cele mai demult cunoscute, schimbând unele clișee istoriografice cu care ne obișnuisem. Alte săpături mai vechi, inedite ori parțial publicate, au fost documentate prin consultarea arhivelor mai multor muzee (Chișinău, Odessa, Kiev), punându-se astfel în circulație informații importante. Este dificil de lucrat în condițiile în care o parte din săpăturile arheologice se află în stadiul de rapoarte succinte sau nepublicate, de aici apărând multe dintre neconcordanțele menționate pe parcurs, dar cu atât mai mare este meritul autorului în completarea și ordonarea informației arheologice. Aproape toate

descoperirile din epocă au fost incluse și discutate, atribuirile cronologice și tipologice fiind în general corect făcute, imaginea obținută în urma acestui demers asupra populațiilor turanice dintre Carpați și Nistru în secolele X–XIV fiind condiționată, desigur, de stadiul cercetărilor.

În ciuda deficiențelor semnalate, salutăm apariția acestui volum, deoarece se resimțea în literatura de specialitate necesitatea unei asemenea lucrări în limba română, care să aducă un aer proaspăt asupra subiectului. Faptul cel mai important este acela că s-a realizat un bilanț la zi, cu corectarea, ordonarea și discutarea mării majorități a descoperirilor turanice din spațiul avut în vedere, ceea ce a constituit și obiectivul principal al lucrării.

Adrian Ioniță,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: aionita67@yahoo.com.